

זיקתם של פיוט קדום וסונטה מודרנית למורשת ספר יונה

תקציר

טעמי בריחתו של יונה משליחותו לנינוה מהלכים, כידוע, בנתיבים אחדים: יש הסבורים, שחשש לתדמיתו, שלא ייחשב כנביא-שקר, או שדאג לעמו, מפני שלא שב בתשובה כנינוה. אחרים טוענים לסיבה אידאולוגית-תאולוגית: יונה סירב להפנים, שעולם אינו יכול להתקיים בדיון, כפי שחפץ, אלא בחסד, כפי שאלוקים נהג בעניינה של נינוה.

הפרשנות נחלקת אפוא לטעמים אישיים, לאומיים ואוניברסליים, שעניין להם בבחינה פילוסופית של אמונת-הייחוד.

יצירות ספרות לא-מעטות ניזונו מפשוטו של יונה, מפרשנויותיו בעניין זה ובנושאים אחרים ומאפיוניו הסוגתיים.

מחקר זה דן בזיקת שתי יצירות שונות לספר יונה ולמאפייניו הסוגתיים.

הראשונה, "ישן, אל תרדם", מאת ר' יהודה הלוי – פיוט הלכי, הערוך במתכונת של שיר מעין אזור – נוטל מספר יונה את דמות יונה, הבורח ממחויבות דתית, ומתווה לכל יהודי בן-זמנו המבקש לשוב אל ה' – כמו גם לכל מי שהפיוט יגיענו – דרך אמונית מאורגנת להפליא, שעיקרה – קבלת-עול-מלכות-שמים מלאה, הנמנעת מלנהל עם אלוקים ויכוח תאולוגי – כוויכוח שניהל יונה.

השנייה, "יונה", מאת יעקב פיכמן – כלואה בתבנית סונטה, התואמת באפיוניה הצורניים-הכופתים למצבו של אני-שר כלוא בעולמו, המבקש לברוח, כיונה, הגם שסיבותיו אינן אלה שמציעים הפרשנים, אולם מבין, שרק שיבה אל עצמו תרפאהו ממדווי-לבו. מקומות, אישים והתנהגויות מספר יונה, הנתפסים בעיקר כמשקפי-מציאות – משמשים בשיר זה כמטפורות לרחשי-לבו של כל אדם – בדומה לפרשנות הסמלנית לספר יונה.

מילות מפתח: מורשה; שיר-אזור; פיוט הלכי; פיוט ליטורגי; סונטה; ארספואטיקה.

מבוא

יונה – ספר נבואי בן ארבעה פרקים, המסתיימים בשאלה רטורית אירונית, מתריסה – מגולל, כידוע, את שאירע לנביא שסירב להינבא, ובחר לברוח מפני שולחו ומנמְעַנְת נבואתו, נינוה, לתרשיש.

זהו סיפור עלום: סיומו אינו סגור; מגמתו אינה ברורה, ואפילו אפיונו כמעשה שהיה – אינו ודאי.

שהותו במעי דג במשך שלושה ימים ולילות והקאתו ליבשה כשהוא שלם בגופו – מפקיעה את הסיפור ממחוזות ראליסטיים ומושכתו לפרשנויות סמלניות.¹

מוזכרים בו אמנם ציונים גאוגרפיים אחדים – כנמל יפו, כתרשיש וכנינוה – העשויים בדוחק לסמן זמן ומקום, אך הכתוב אינו מרחיב מעבר לציון השמות, ולהוציא שמו של הנביא ושם אביו (יונה בן אמת), אין הוא נותן בו סימני אפיון נוספים, המאפשרים זיהוי מהימן.²

מלחי האנייה וקברניטם שאינם יהודים – מוצגים בפרק א, למרבה הפלא, באור חיובי בהרבה מזה שמוצג בו יונה היהודי.³ דין דומה לאמפתיה, שחש קורא הפשט הגלוי של פרק ג לנינוה ולמלכה – גויים אף הם, שחזרו בתשובה וניצלו מפורענות – ולא ליונה, נביא אלוקים.

גם הנבואה מוזרה משהו: בת חמש מלים בלבד ("עוד אֶרְבְּעִים יוֹם וְיָנִיחַ נְהַפְּכֶת", ג 4), וכל השאר – תוצרן של המילים.

נוסף על כך, רוב ספרי נביאים אחרונים מכילים נבואות – רבות או מעטות, ארוכות או קצרות, ואילו עיקרו של ספר יונה הוא סיפור על מה שאירע לו.

על כן רבו פירושו. אלה עוסקים – בין השאר – בהצעת תשובה על השאלה מדוע ברח: שמה חשש לתדמיתו, שלא ייחשב כנביא שקר?⁴ או שדאג לגורל עמו, שלא יבואו אסון, מפני שלא חזר בתשובה כנינוה?⁵ או שסירב להפנים, שעולם אינו יכול להתקיים בדין בלבד?⁶ הפרשנות רבת-הפנים לשאלה זו מציעה טעמים אישיים, לאומיים או אוניברסליים, שעניין להם בבחינה פילוסופית של אמונת הייחוד, כגון נושא התשובה, וכגון אפיונו של אלוקים כבעל 'פנים כפולות'

1. כביאור הגר"א לספר יונה, למשל, בפירושו לפרק א 1: "ענין הנביא רומז על נשמת האדם [...] ועניינו ששולח אל העולם הזה לתקן את העולם, ולא די שלא יתקן אלא קלקל את עצמו גם כן. אח"כ שולח אל גלגול שני לתקן ותיקן אבל בצער על רוע מזלו" (ר' אליהו (הגאון) מוילנא, **ספר יונה עם ביאור הגר"א**, וילנא תק"ס, מהדורת י' ריבלין, בני ברק תשמ"ו). ביאור זה מושתת על הזוהר (חלק ב דף קצט א). ראו על-כך גם בפירושו של ר' יוסף אבן קספי ל-א 1 (**אדני כסף**, מהדורת י' לאסט, לונדון תרע"ב). זו גם דעתו של ניסן אררט (בספרו **הדרמה במקרא**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 358). נינוה מסמלת, לדעתו, את העיר המושחתת, השם יונה – את תכונת ההונאה העצמית של הצדקן-המוסרן, "בן אמיתי", המבקש לדון את העולם כולו במידת האמת המוחלטת, אך מתייחס אל עצמו באכפתיות רבה; גם שושנה אידל, מוצאת בסיפורו של יונה [...] את המיתוס האישי האנושי של מסע חיים [...], כשהמקום הספציפי אליו נקלע יונה בעל-כורחו, מִאֶחָד וקטורים [=משמעויות] שונים, הימצאות במקום שהוא תלוי זמן, בממדיו השונים" – ראו: ש' אידל, 'למהותו של ספר יונה', **אנ"י: איגוד נשים יוצרות ישראל**, תשע"א, מתוך ID=1311&ArticleID=421&CategoryID=421; http://www.ani.org.il/ ראו עוד בעניין זה אצל א' סימון, **יונה** (מקרא לישראל), תל-אביב תשנ"ב, עמ' 10-15.

2. ראו בעניין זה אצל סימון (שם), עמ' 9, 28-31.

3. סימון (שם), שם.

4. סימון (שם), עמ' 6-7.

5. **מכילתא דר' ישמעאל**, מסכתא דפסחא, א, מהדורת הורביץ-רביץ, עמ' 3-4, וכן גם רש"י (כל המהדורות), ר' יוסף קרא (**מקראות גדולות**, דפוס לובלין תרנ"ז) ורד"ק (כל המהדורות).

6. השוו לדרשה בירושלמי מכות פ"ב, הלכה ו: "שאלו לחכמה, חוטא מה ענשו? [...] שאלו לקודשא בריך הוא, חוטא מה ענשו? אמר להן, יעשה תשובה ויתכפר לו". ראו עוד אצל סימון (לעיל הערה 1), עמ' 7-9.

בו-זמנית: רחמן – מזה, ובעל-דין – מזה.

פנים אחרות של הפרשנות עוסקות בבירור מהימנותו ההיסטורית של ספר יונה,⁷ באפיונו הספרותיים,⁸ בזיקתו לספרי-ני"ך אחרים⁹ ובזיהויו גיבורו.

ייעודו הליטורגי של הספר ידוע. הוא נאמר בהפטרות מנחה של יוה"כ, כנראה, מפני שעניינו בתשובה (של נינוה, של יונה, של המלחים), אך אין זה עניינו הראשי. לו היה, יכולים היו ממדיו המיניאטוריים ממילא להצטמצם מארבעה פרקים – לשלושה. לו נקט עמדה זו, ניתן היה להסיק, שיונה למד לקח: כיוון שניצל ממעי הדג, לא סירב לצאת לנינוה בפנייה השנייה של ה' אליו, השמיע את הנבואה, וזו התממשה.

לו הסתיים לאחר שלושה פרקים, היה נסגר בו מעגל: תחילתו – בציון רעתם של אנשי נינוה (א 2), וסופו – במחילת ה' על רעה זו (ג 10: "וַיִּנְחֵם הָאֱלֹהִים עַל-הַרְעָה אֲשֶׁר-דָּבַר לַעֲשׂוֹת-לָהֶם וְלֹא עָשָׂה").

אולם סיפורו של יונה אינו נחתם בפרק ג, ופרק ד הוא זה החושף את הסיבה העמוקה לבריחת יונה משליחותו בפרק א. אמות השיפוט הרחומות של ה' – לא נראו לו, ליונה – כניסוחו בפס' 2:

"הֲלוֹא-זֶה דְבָרִי עַד-הַיּוֹתֵי עַל-אֲדָמָתִי עַל-כֵּן קִדְמָתִי לְבָרֵךְ תִּרְשִׁישָׁה כִּי יִדְעָתִי כִּי אֶתָּה אֶל-חַנוּן וְרַחוּם אֶרְךְ אַפַּיִם וְרַב-חֶסֶד וְנָחַם עַל-הַרְעָה [...]"

נוסף על כך, רק בפרק ד מתודע הקורא לתחושותיו הפיזיות והאמוציונליות המקוטבות של יונה: הוא אמנם שמח "שִׁמְחָה גְדוֹלָה" על הקיקיון (פס' 6), אך ביקש את נפשו למות בגין "רוח קָדִים חַרִּישִׁית", שקדחה בראשו, לאחר שהקיקיון שהצל עליו יבש בגלל תולעת. הפער הפיזי בין גודלו של קיקיון לבין ממדיה של תולעת מהווה מטונימיה למצבי-הרוח המתחלפים של יונה. פרק ד מעמיד את אפסות-האדם – השרוי במצבי-רוח, קרוב אצל עצמו ואינו מסוגל להבחין בין קיקיון, "שִׁבְּן-לִילָה הִיָּה וּבֶן-לִילָה אָבִד" (פס' 10), לבין "עִיר הַגְּדוֹלָה אֲשֶׁר יֵש-בָּהּ הַרְבֵּה מִשְׁתֵּים-עֶשְׂרֵה רַבּוֹ אָדָם אֲשֶׁר לֹא-יָדַע בֵּין-יָמִינוֹ לְשָׂמְאֵלוֹ וּבִהֶמָּה רַבָּה" (פס' 11) – לבין גדולת ה'. מתוך מילותיו האחרונות של ספר יונה נשמעת גערותו של ה', הרומז שלא רק אנשי נינוה לא ידעו בין ימינם ושמאלם, אלא גם יונה רחוק היה מיכולת לחרוץ דין. תמה זו אינה עומדת במרכזו של יום-הכיפורים, אם כי היא בהחלט שייכת למיליה שלו – בהעמידה את יונה במקומו.

יונה הוא ספר מרתק, אך עניינו במחקר זה במורשת שהנחיל לדורות הבאים, ולא בו עצמו.

יצירות ספרות לא מעטות ניזונו מפשוטו של יונה ומפרשנויותיו, ומגמתו של מחקרנו היא להצביע על השפעתו של הספר על שתי יצירות ספרות מזמנים שונים: פיוט קדום, "יָשׁוּן, אל תרדם" מאת ר' יהודה הלוי, איש ימה"ב – מזה, ו"יונה", סונטה מאת יעקב פייכמן, משורר בן-המאה העשרים – מזה.

7. ראו א' בן-יעקב, **קבריים קדושים בבבל**, ירושלים תשל"ד, עמ' צט-קה וכן מ' אילת, 'תרשיש בישעיהו כג ובהיסטוריה', **שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום**, י (תשמ"ז-תשמ"ט), עמ' 17-30, וכן סימון (לעיל הערה 1), עמ' 10-15.

8. סימון (שם), עמ' 17-26 וכן אצל א' בן-מנחם, 'ספר יונה', **תרי עשר** (דעת מקרא), א, ירושלים תשל"ג, עמ' 3-4. השוו את ניתוחו המקורי של א' ויזל, **הנשמה המקראית**, תרגם י' פורת, תל-אביב תשע"ג, עמ' 408-430. ראו גם אררט (לעיל הערה 1), עמ' 358-367, הסבור שהספר בנוי כדרמה דידקטית במבנה אפיוזי.

9. סימון (שם), עמ' 28-31.

מה בין "ישן, אל תרדם"¹⁰ מאת ר' יהודה הלוי לספר יונה?

הנה השיר:

ישן, אל תרדם / ועזב התלהקה,
הרחק דרכי אדם / ושור דרכי גבהיך
ורוץ לעבד צור קדם / כרוץ כוכבי נהיך.
די לך, מה לך, נרדם? / קום קרא אל אלהיך!

הקץ לראות שקמו / ואת מעשה אצבעותי,
והבט אהלי מרומו / ותלויים בזרועותי,
וכוכבים חותמי – / פתוחי טבעותי,
ופחד מפני אימיו / ויחל את ישועותי,
פן זמן יגביהך / ורם לבבך בגבהך.

וצא פחצות הלילות / בעקבי אנשי שמות,
אשר בלשונם תהלות / ואין תוכם תד ומרמות,
לילותיהם תפלות / וימותיהם צומות,
לאל בלבם מסלות / וקהם בכסאו מקומות,
דרכם – סלם לעלות / עד אדני אלהיך.

דמעות תזיל עינך / ותתחרט על פשעים,
והתחנן למול קונך / ואל תתחר במרעים,
והשפל מאד את גאונך / וקח הטוב כי נעים.
כבד אל מהונך / לעת יעלו מושיעים
וישאו קול המונך: / הכון לקראת אלהיך!

דלים עפר יסודם / החקמה מאין?
ומותר האדם / מן הבהמה אין –
רק לראות צור כבודם, / ראות לב, לא ראות עין,
ומוצא מעיני סודם / הטובים מיין,
כי כן, בשר ודם, / תמצא את אלהיך!

יה, אהיה אשר אהיה, / אשר כל חפצו פעל,
הממית ומחיה / מוריד שאול ויעל,
עמד למשפט ונהיה / ועזב מרד ומעל
לאמר: "מתי ואיה / מה למטה מה למעל"
ואולם תמים תהיה / עם אדני אלהיך!

פיוט זה, השייך לסוגת הסליחה, שעניינה הלכות הקשורות בתשובה, בנוי במתכונת של 'מעין אזור',¹¹ הפותח באזור בן ארבעה בתים ומסיים באזור בן בית אחד, ובתווך – אזורים בני בית אחד, המסתתימים כולם ב"אלהיך". בין האזורים נמצאים הענפים, שכל אחד מהם עוסק באחד משלבי החזרה בתשובה.

כדרכו של פיוט קודש מימה"ב – הרי, מחד גיסא, גם בשיר-קודש זה נמצא את אותיות שמו של הפייטן בראשי ענפיו, אף כי בשינוי, שגרם לתהייה על אודות מחברו, שכן אקרוסטיכון שם המשורר, יהודה, אינו שלם, וכנגד זאת האות ד' מופיעה פעמיים (בענף הרביעי ובענף החמישי) – עובדה, העשויה להעיד על זהותו של פייטן אחר, או אולי שיוכו של אחד מבתי האות ד' בלבד – לפייטן אחר.

מאידך גיסא, התייחסות מודרנית לפיוט תגלה באקרוסטיכון את תמצית נושא הפיוט, המאיץ בנמענו לסור מעל דרכו הקלוקלת ולהמירה בשיבה למקורותיו היהודיים, שכן צירוף אותיות האקרוסטיכון לאורך כל הענפים יוצר קריאת זירו: **יהודי**, ד'י!

ניתוחה המלא של סליחה זו (שנכתבה לאשמורת חודש אלול ולימים הנוראים), על אפיונה הליטורגיים והאמנותיים ודרכי הוראתה כבר נידונו.¹² נזכרים בו עשיית-צדקה, התרחקות

10. פרויקט בן-יהודה, מתוך http://benyehuda.org/rihal/rihal9_9_4.html, וכן אצל א' חזן וב' בר-תקוה, **שירת ההלכה**, רמת-גן תשנ"א, עמ' 19-20.

11. מורכב ממחרוזות (=ענפים) סימטריות בהיקפן ובדרכי חריזתן. טוריה של כל מחרוזת – חזורים זה עם זה בחרוז אחד או שניים, המתחלפים ממחרוזת למחרוזת. יוצאי-דופן הם הטורים האחרונים של כל המחרוזות (=אזורים), שלהם חרוז אחד קבוע, השונה מחרוזי המחרוזות. ראו א' ששון, **שיר מעין אזורי**, מתוך <http://www.piyut.org.il/articles/143.html>

12. חזן ובר-תקוה (לעיל הערה 10), עמ' 19-25; ט' הורוביץ, 'יצירה והוראתה – הערות ל"ישן, אל תרדם" לרבי יהודה הלוי', **שאנן**, א

מחטא, שינוי-מעשים, גלות וכיו"ב.¹³ כאן נציין, שכיוון שהשיר נתון בתוך מסגרת תובענית של משקל, חריזה ומבנה, ניתן לקרוא באופן מודולרי, היינו, ניתן לקרוא את הדלתות בנפרד, את הסוגרים בנפרד, וכן את האזורים בנפרד, כשכל אחד מהם מהווה פיוט בפני עצמו, המנותב לאותה מגמה. ההבדל הוא בנימה של כל חלק מודולרי:

כשנקרא את האזורים בנפרד, הקריאה לתשובה נשמעת חדה, בהירה ותובענית מאוד:

דִּי לָךְ, מַה לָּךְ, נִרְדָּם? / קוּם קְרָא אֶל אֱלֹהֶיךָ!
פֹּן זְמַן יִגְבִּיהֶךָ / וְרַם לְבָבְךָ בְּגִבְהֶךָ.
דְּרָכָם – סֵלָם לְעֵלוֹת / עַד אֲדַנִּי אֱלֹהֶיךָ.
וְיִשְׂאוּ קוֹל הַמוֹנֵךְ: / הַכּוֹן לְקִרְאת אֱלֹהֶיךָ!
כִּי כֹן, בְּשֵׁר וְדָם, / תִּמְצָא אֶת אֱלֹהֶיךָ!
וְאוּלָם תִּמְמִים תִּהְיֶה / עִם אֲדַנִּי אֱלֹהֶיךָ!

כשנקרא את הדלתות (=חלקו הימני של כל טור בענפים ובאזורים) בנפרד, החרוז הפנימי הופך לחיצוני, האפיון האזורי של חריזה זהה לאורך כל השיר – נעלם, האקרוסטיכון מתקיים, והתביעה לחזור בתשובה מלווה בנימוק רחב.

כך:

יְשׁוּ, אֵל תִּרְדָּם	וְצֵא בְּחֻצוֹת הַלֵּילוֹת	דְּלִים עֶפֶר יְסוּדָם
הִרְחַק דְּרָכֵי אָדָם	אֲשֶׁר בְּלִשׁוֹנָם תְּהַלּוֹת	וּמוֹתֵר הָאָדָם
וְרוּץ לְעַבֵּד צוּר קָדָם	לִילוֹתֵיהֶם תְּפַלּוֹת	רַק לְרֵאוֹת צוּר כְּבוֹדָם,
דִּי לָךְ, מַה לָּךְ, נִרְדָּם?	לְאֵל בְּלִבָּם מְסֻלוֹת	וּמוֹצָא מְעִינֵי סוּדָם
	דְּרָכָם – סֵלָם לְעֵלוֹת	כִּי כֹן, בְּשֵׁר וְדָם,
הִקְצֵ לְרֵאוֹת שְׁמִי	דְּמַעוֹת תִּזְיֵל עֵינֶיךָ	יְהֵ, אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה,
וְהִבֵּט אֶהְלִי מְרוֹמֵי	וְהִתְחַנֵּן לְמוֹל קוֹנֶךָ	הַמְמִית וּמְחִיָּה
וְכוֹכְבִים חוֹתְמֵי –	וְהִשְׁפֵּל מְאֹד אֶת גְּאוֹנֶךָ	עֲמֹד לְמִשְׁפֵּט וְהִיָּה
וּפְחַד מִפְּנֵי אֵימִי	כִּבְדֵ אֵל מְהוֹנֶךָ	לְאִמֵּר: "מִתִּי וְאֵיָה
פֹּן זְמַן יִגְבִּיהֶךָ	וְיִשְׂאוּ קוֹל הַמוֹנֵךְ: /	וְאוּלָם תִּמְמִים תִּהְיֶה

(תשנ"ה), עמ' 46-55.

13. כמפורט בהלכות תשובה לרמב"ם, ב' ד'.

כשנקרא את האגף השמאלי בנפרד, שב האזור אל תפקידו, האקרוסטיכון נעלם, והרושם של כל האגף הוא חידתי יותר, וקרוב לשירה המודרנית יותר מאשר לשירת ימה"ב.¹⁴

כך:

וְעִזָּב הַתְּלַחֲלָהֶיךָ,	בְּעֵקְבֵי אֲנָשֵׁי שְׁמוֹת,	הַחֲכָמָה מֵאֵינִי?
וְשׁוֹר דָּרְכֵי גְבְהֵיךָ	וְאֵינִי תוֹכֶם תֵּף וּמְרָמוֹת	מִן הַבְּהֵמָה אֵינִי –
כְּרוֹץ כּוֹכְבֵי נִגְהֵיךָ	וַיְמוֹתִיָּהֶם צוֹמוֹת,	רְאוּת לֵב, לֹא רְאוּת עֵינַי,
קוֹם קְרָא אֶל אֱלֹהֶיךָ!	וְלָהֶם בְּכֶסֶף אוֹ מְקוֹמוֹת,	הַטּוֹבִים מֵיָנִי,
	עַד אֲדַנִּי אֱלֹהֶיךָ.	תִּמְצָא אֶת אֱלֹהֶיךָ!
וְאֵת מַעֲשֵׂה אֲצַבְעוֹתַי,	וְתִתְחַרֵּט עַל פְּשָׁעִים,	אֲשֶׁר כָּל חֲפָצוֹ פָּעַל,
תְּלוּיִים בְּזָרוּעוֹתַי,	וְאֵל תִּתְחַר בְּמַרְעִים,	מוֹרִיד שְׂאוֹל וַיַּעַל,
פְּתוּחֵי טַבְּעוֹתַי,	וְקַח הַטּוֹב כִּי נָעִים.	וְעִזָּב מְרָד וּמַעַל
וַיַּחַל אֶת יְשׁוּעוֹתַי,	לְעַת יַעֲלוּ מוֹשִׁיעִים	מִה לְמַטָּה מִה לְמַעַל! ¹⁵
וְרִם לְבָבְךָ בְּגִבְהֶיךָ.	הַכּוֹן לְקִרְאֵת אֱלֹהֶיךָ!	עִם אֲדַנִּי אֱלֹהֶיךָ!

[צריך אמנם לזכור שלא לכך התכוון מחבר הפיוט, ר' יהודה הלוי, שכבול היה בכבלי-כתיבה ידועים. עם זאת, ככל יצירת מופת – גם סליחה זו, מרגע שפורסמה, הרי היא 'של קוראיה', ואפשר בהחלט, שיש בה יותר ממה שהתכוון המשורר לטעת בה].

מה שמאפשר את הפירוק המודולרי הוא, כנזכר, היותו של השיר נתון בתוך סימטרייה תובענית ביותר. סימטרייה זו אינה צורנית-טכנית בלבד, אלא היא מלמדת על מצבו הנפשי של הנתבע לחזור בו מדרכו. אם נתבונן היטב, נראה, כי השב בתשובה נדרש לנתב את דרכו בין שני מסלולים מהופכים: עיניו מתבקשות לשוטט לסירוגין בין שמים לארץ. הענף הראשון של הפיוט כולל את שני המסלולים הללו; השני – עניינו בשמים; השלישי – עניינו בארץ, בעקבות אנשי שמות; הרביעי – בעניינים של מעלה; ובבית המסיים – שני המסלולים כאחת ("מה למטה ומה למעלה"). שוטטות סימטרית כזו (מעלה-מטה לסירוגין) – מכניסה את הנמען למתח, שיש לו מטרה ברורה: להגיע למצב של שלמות פנימית, המכונה בפיוט תמימות ("ואולם תמים תהיה עם ה' אלוקיך").¹⁵

סימטרייה ניגודית או ישרה הנה מאדני ספר יונה:

בשני הפרקים הראשונים נמלט הגיבור לקרקעית האנייה. הוא מוטל, לפי הצעתו, על-ידי המלחים לים, ונבלע על-ידי דג – הרחק מאלוקיו. שני הפרקים הבאים מחזירים אותו ליבשה, לשיח עם אלוקיו, לנינוה, ליציאה ממנה, לקיקיון מצל, לתולעת מייבשת-קיקיון ולשמש מפה. אם כך, יונה משוטט בין שני אזורים מקוטבים: ים – מזה, ויבשה – מזה. דומה אפוא, כי ריה"ל נטל את תיאור המסלול המקוטב מספר יונה.

ספר יונה ערוך באופן סימטרי מבחינות נוספות. עניינם של פרקים א ו-ג – בשליחות יונה. פרק א עוסק בבריחה ממנה. פרק ג – בהתממשותה. פרק ב, המכיל את תפילת יונה – עניינו תאולוגי. כך – גם פרק ד, אולם בעוד שבפרק ב דרכו של אלוקים מתקבלת על-ידי יונה באהבה ובהכרת-

14. פירוט כל אלה – במאמרה של הורוביץ (לעיל הערה 12).

15. ראו עוד על תרומת הסימטרייה לתוכנם של פיוטי הסליחות אצל חזן ובר-תקוה (לעיל הערה 10), עמ' 24.

טובה,¹⁶ הוא קורא עליו תיגר בפרק ד 2:

"[...] על-כן קדמתי לברח תרשישה כי ידעתי כי אתה אל-חנון ורחום ארך אפים ורב-חסד ונחם על-הרעה".

ועוד בפרק א מוצגים המלחים כבעלי-תשובה. גם בפרק ג מתוארים חוזרים בתשובה.¹⁷ אלה כאלה – אינם יהודים, ותשובתם שלמה, לפחות, ברגעי-התממשותה. יתר-על-כן, בעוד שאלוקים מקבל את החוזרים בתשובה שאינם יהודים, הוא לועג ליונה, נושא-דברו.

בנוסף, נראה, כי ריה"ל נטל מספר יונה לא רק את הקיטוב המסלולי ואת ההימצאות בין נתיב עילי לנתיב תחת, אלא גם את הימצאות 'גיבורי' שני הטקסטים במצבים מהופכים: 'מצבו' של יונה שונה מ'מצב' המלחים: הם פועלים להשקטת הסערה, ואילו הוא נרדם; הם משועים לאלוהים, בעוד הוא בורח מפני אלוקיו. כך פועלים גם אנשי נינוה, החוזרים מידידת בתשובה, בעוד שהוא מתרעם על שולחו.

בפיוט קיימת תופעה דומה: מצבו התחילי של נמענו מקוטב ל'מצבם' של "אנשי שמות": הוא נרדם. הם ערים גם "בחצות הלילות"; הוא יחיד. הם רבים; עיסוקם בקיום מצוות – שונה מעיסוקו ("התלהלך") וכיו"ב.

מה עוד לפיוט זה ולספר יונה?

1. יש בו ציטוטים ישירים מספר יונה – כפניית רב החובל של האנייה ליונה: "מה-לך נרדם" (א 6). גם "קום קרא אל-אלהיך" (שם) – מיונה.
2. ישנם גם אזכורים עקיפים, כ"הרחק דרכי אדם", המקביל להתרחקותו של יונה מיישוב אנושי (אף כי מגמת ההתרחקות בשיר חיובית, ואילו ביונה היא שלילית); "ויפחד מפני אימיו" מקביל לתשובת יונה למלחים: "את-הנה אלהי השמים אני ירא אשך-עשה את-הים ואת-היבשה" (א 9); "תתחרט על פשעים" מקביל לחרטת נינוה בפרק ג; "והשפל מאוד את גאונו" מקביל למעשי מלך נינוה (ג 6) ומקוטב להתנהגות יונה בפרק ד; "ממית מחיה, מוריד שאול ויעל" מקביל לתפילת יונה בפרק ב, ובמיוחד לשרשים עליה ויר"ד בפס' 7: "לקצבי הרים נרדתי הארך ברחיה בעדי לעולם ותעל משחת חיי הנה אלהי".
3. הזכרת אדם ובהמה משותפת אף היא לשני הטקסטים.¹⁸ וכן גם צום.¹⁹
4. התהייה אחר נושא התשובה משותפת לשני הטקסטים: מגמתו של הפיוט אינה שנויה במחלוקת. עיקר עניינו – בתיאור מפורט של שלבי התשובה ובסימון מגמתה. אשר לספר יונה – חזרתם של אנשי נינוה מרעתם אינה שנויה במחלוקת. דין שונה ליונה. יש הסבורים, שיונה חזר בו מסירובו להכיר במידת החסד של אלוקים באופן מוחלט, ויש הסבורים, שהוסיף לעמוד במרדו.²⁰ על-כל-פנים, בוודאי שב תשובה חלקית לפני שליחותו השנייה,

16. כך עפ"י הפשט, אולם לדעת מאיר שטרנברג, התפלל מאונס – ראו: M. Sternberg, *The Poetics of Biblical Narrative*, Bloomington 1985, pp. 318-320.

17. יסודות סימטריים נוספים – ראו אצל סימון (לעיל הערה 1), עמ' 19-23.

18. ביונה ג 7, ד 11, ובענף החמישי של הפיוט.

19. ביונה ג 5, 7 ובענף השלישי של הפיוט.

20. כמו איוב, הוא מקבל תשובה מה', אולם בניגוד לאיוב, המצדיק את הדין – יונה שותק. שתיקתו רועמת, ועל פי כן מתפרשת בשני אופנים

- ועל-כך תעיד תפילתו (אם כי הכרחי להזכיר, כי קיימת פרשנות התוהה באשר להיותו של פרק ב חלק אינטגרלי מספר יונה).²¹
5. כנזכר לעיל, מתבקש נמען הפיוט להפנות פניו לסירוגין מעלה/מטה. גם בספר יונה משוטט 'גיבורו' בין מקומות עיליים לתחתיים. ראשיתו של הספר בדבר ה', המצוי מעלה, במרומי-שמים; המשכו – בבריחה לאנייה, השטה על פני הים; בהטלתו לים; בהקאתו לחוף. כל אלה – בכיוון מטה; ושוב – מעלה, כשיונה מתפלל לאלוקים, וכשהוא נתבע ללכת שנית לניונה, ומשם – שוב מטה, כשהוא מנבא לניונה נבואת-פורענות ובורח מחוצה לה. לקראת סופו של הסיפור – מיישיר יונה מבט נוסף אל על ומנהל ויכוח תאולוגי עם א-לוקיו.
6. ניתן לומר, כי הבשורה החשובה ביותר של ספר יונה, המציגה את יונה כמורד שנכשל וכמי שבריחתו נתגלתה כבלתי-אפשרית (פיזית ורוחנית) – נמצאת בכל אחד מטורי הבית החותם את הפיוט: "ישן, אל תרדם". שיאו הוא "ועזב מרד ומעל", ומדובר בעיקר על מרד רוחני, של תעיייה בשדות תאולוגיים פילוסופיים לא יהודיים: "מתי ואיה, מה למטה, ומה למעלה".²² החוזר בתשובה נתבע להיות תמים (ולא ספקן) – בניגוד ליונה, שניסה לערער על קבלת תשובתם של אנשי ניונה (ד 2). יונה לא יכול היה לאמץ העדפת "חסד" על "דין" – סוג של גאווה הנשללת לחלוטין בפיוט ("יְהַשְׁפֵּל מֵאֵד אֶת גְּאוֹנְךָ"). דומה, כי "טוב" וגם "נעים" הם החלופות, שמציע ריה"ל – "אל-חנן ורחום, אָרְךָ אַפַּיִם וְרַב-חֶסֶד וְנְחָם עַל-הַקָּרָה" (ד 2).
7. בספר יונה ובפיוט מופיעים שמות אלווקיים, אולם ביונה עיקר השימוש הוא בשם הוויה, ואילו בפיוט מצוי תוארו האלוקי והאדנותי ("אלוקיד" או "אדני אלוקיד"), המציין את מידת-הדין. השימוש בשם הוויה בספר יונה תואם את מגמתו, שכן מידת-הרחמים שלטת בספר, על אף העימות בין ה' ליונה, הן ביחס ליונה, וכמובן, ביחס לאנשי ניונה. לעומת זאת, בשל היותו של הפיוט בעל אופי ומגמה הלכתיים – שלטת בו מידת-הדין.
8. כמו ספר יונה, המיועד להשמעה בהפטרות מנחה של יוה"כ, כך מיועד גם הפיוט להשתלב בתפילת יוה"כ. עם זאת, דומה כי לריה"ל מגמה כפולה בשירו: ברובד הגלוי הוא אמנם מתווה דרכי תשובה שלמה. ברובד הסמוי גם הוא מתמודד אידאולוגית ועקרונית (לאו דווקא בהקשר של תביעות יום הכיפורים) עם תביעות אלוקים, הנוגדות את רצון בן-אנוש. קריאתו הנמרצת של האני-השר אל נמענו שישב – מעידה, שעדיין לא שב בתשובה, ואשר על כן מוצעת לו תכנית סדורה, ששיאה בהבנה האמונית, שאלוקים לבדו ממית ומחיה, ולכן על האדם לדבוק במידת-התמימות. דומה אפוא, שכותר השיר פונה בעת ובעונה אחת הן לנמען בעל פוטנציאל לתשובה, והן לנביא יונה. לשון אחר, הפיוט פונה לשני נמענים שונים: ברובד הגלוי – הנמען הוא כל חוזר בתשובה בכוח, כל מחפש דרך לשוב. ברובד הסמוי – הנמען הוא יונה הנביא, המסמל כל מורד, קורא תיגר או כופה רצון אנוש על א-לוקים.
- לסיכום, ריה"ל נטל מספר יונה מאפיינים לשוניים-פיזיקליים, העמיק את משמעות השימוש ביסודות סימטריים, הרבה מעבר לנחיצותם הז'אנרית, ובנוסף לאלה חתר לבירור נוקב של תיאור מעמדו הנחות של כל 'נרדם' ביחס לאלוקים.

מהופכים. ראו אצל בן-מנחם (לעיל הערה 8), עמ' 9. ראו עוד בסיפה של מחקר זה.

21. ראו סימון (לעיל הערה 1), עמ' 26-28.

22. השוו משנה חגיגה ב', א: "כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו שלא בא לעולם: מה למעלה ומה למטה, מה לפניו ומה לאחור, וכל שלא חס על כבוד קונו ראוי לו שלא בא לעולם". המילה 'מעל' (בבית השישי) היא בעלת משמעות כפולה בפיוט: ציון מקום (=למעלה) – מהשורש על"ה) ונדרף למר"ד (מהשורש: מע"ל, במשמעות מעילה).

מה בין "יונה" ²³ מאת יעקב פיכמן לספר יונה?

יונה

ליוסף קלוזנר

אִמְרַתְּ: אֲבָרְחָה מֵאֱלֹהִים!
אֵד לֹא יִבְרַח אָדָם כִּי מַעֲצָמוֹ –
אוּ אִזּוּ יִפְלִיג תְּרַשִּׁישָׁה, נוֹף פְּלָאִים,
וְלֹא יַחַת מִיָּם בְּנֶהְמוּ.
אֵד לֵאָן יִבְרַח וּמַחֲשָׁכָיו עִמוֹ?
וְתַהוֹם מִתְהוֹם יִרְעִים בְּאֵין-רוּאִים;
וּמְרַחֵק אֶרֶץ, אֵף חֲבִיּוֹן אֵיִם –
אִישׁ לֹא יִמְצָא מִפְּלֵט בָּם מִדְּמוּ.
בְּן אֲמַתִּי! חוֹזֵה כּוֹאֵב, נוֹגֵה!
חִפְצֵת הַמְּלֵט מִנִּפְשָׁד –
הַתְּעָה אוֹתָד כּוֹכֵב עֵזֵר, מִשְׁגָּה!
קוֹם בְּרַח אֶל עֲצָמָד! עֹזֵב נִינְוָה,
וּשְׂכַח תְּרַשִּׁישׁ! וְאֵשׁ, זֹ לוחֶכֶה
דְּמָד, אֶהוֹב וְכָאוֹב וְהִנְבֵּא!

זיקתו של שיר זה מאת יעקב פיכמן לספר יונה – גלויה: בכותר נזכר שמו של הנביא, ובשיר – ייחוסו (בן אמת); נזכרת בו בריחה מאלוקים, הפלגה לתרשיש, סערה בדרך לתרשיש, וכן גם נינוה.

אולם בעוד שלטעמם של רוב הפרשנים משמעותו הגלויה של ספר יונה היא ראליסטית, וממילא, המקומות הנזכרים בו, כיפו, כתרשיש, כנינוה, הם ציונים גאוגרפיים ידועים – הרי בשירו של פיכמן משמעותם מטפורית מלכתחילה. האני-השר מבחין בין בריחת האדם מעצמו לבין בריחתו (=שיבתו) אל עצמו. בריחה מאלוקים היא, לדידו, בריחת אדם מעצמו, מייעודיו, מרצונותיו הכמוסים וממימושו העצמי. אלוקים איננו מושג חוץ-אנושי, אלא חלק בלתי-נפרד מן-שורת פנימית של בן-אנוש – חלקו האלוקי. ההפלגה תרשישה, הנדמית כ"נוף פלאים" – אוטופית בלבד, כי מחשכי העולם הפנימי של כל אדם נשארים עמו לעולם. תהומות לבו, הגם שהם נסתרים, אינם מאפשרים לו לברוח מעצמו. זוהי תמצית תכניו של הבית השני בשיר. הבחירה בתרשיש ובנוף פלאים אינה אלא השפעת "כוכב עזר, מטעה". ממילא, גם "נינוה" אינה שם מקום, אלא עילה לבריחה.

בריחה אל נבכי הנפש כניסיון לברוח מפני ה' – מתוארת בתהלים קלט.

8 אם אֶסֶק שְׁמַיִם שֵׁם אֶתָּה, וְאַצִּיעָה שְׂאוֹל הַנֶּדָּ.

9 אֲשָׂא כִנְפֵי שָׁחַר, אֲשַׁכְּנֶה בְּאַחֲרֵית יָם.

10 גַּם שָׁם יָדָד תִּנְחַנֵּי, וְתִאחַזְנֵי יִמִּינָד [...]

13 כִּי אֶתָּה קִנִּיתְּ כְּלִיתִי, תִּסְכְּנֵי בְּבֶטֶן אִמִּי.

בזה אחר זה מוזכרים אתרים המרוחקים זה מזה עד אין קץ – כשמים ושאוול וכנפי שחר,

23. י' פיכמן, פאת שדה, ירושלים תש"ה, עמ' 144.

ואחריתו של ים, שנכחות אלוקים בכל אחד מהם – ודאית.
השאלה הקודמת לפסוקים אלה – "אָנָה אֶלֶף מְרוּחָךְ, וְאָנָה מִפְּנֵי אֶבְרָחָם" (פס' 7) – הִנֵּה רטורית.
זו הסיבה, שמשורר תהלים מוותר על רצונו הראשוני לברוח מפני ה' וממירה בבקשה להנחותו
"בדרך עולם", כמתואר בפסוקים הבאים:

23 חֲקַרְנִי אֵל וְדַע לִבִּי, בְּחַנְנִי וְדַע שְׂרַעֲפִי.

24 וְיָרָאָה, אִם דֶּרֶךְ עֲצָב בִּי, וְיַחְנִי בְּדֶרֶךְ עוֹלָם.

הבנה זו ברורה למוען בלבד בשירו של פיכמן, והוא מנסה לשכנע בכך את נמענו (אלא אם כן
נמען ומוען – חד הם בשיר זה).

לא רק התמה משותפת למזמור תהלים זה ולשירו של פיכמן, אלא גם השורש בר"ח ותמונת היס
מצויים בשני הטקסטים, ו"בטן האם" (פס' 30) עשויה להקביל לבטן הדג. אף-על-פי-כן מקור
השראתו הראשי אינו מזמור תהלים, אלא ספר יונה. האני-השר הפיכמני רואה במשורר – נביא:
כמו נביא – גם משורר אינו מסוגל לוותר על בשורתו, על ייעודו. כמוהו הוא סובל; כמותו הוא
מנסה לברוח מייעודו, וכמותו הוא גם אוהב. לכן, ממש כמוהו, הוא נתבע להיעתר לצו לבו:
"אהוב וכאוב וְהִנְבֵּא".

אף-על-פי-כן הדמיון בין שני הגיבורים הללו חלקי בלבד: "יונה של פיכמן" אינו מתעמת עם
אלוקיו על ניגודים בין אמת²⁴ ודין, אשר אותם מייצג הנביא, לבין חסד, אשר אותו מקיים ה'
בפועל – בקבלו את חזרת נינוה בתשובה.²⁵ לשירו גם אין דין ודברים עם סוגיית התשובה, וכן
לא עם דאגת הנביא לתדמיתו. אלוקים משמש בשיר כמטפורה לנפש האדם, אשר ממנה,
מיעדיה, מפחדיה ומתסכוליה הוא מבקש לברוח – כלשונו המפורשת של הטור העשירי ("חפצת
המלט מנפשך"), ומקבילתה – בטור הראשון ("אמרת: אברחה מאלהים"). האני-השר מודע
היטב לידיעה, כי בריחה כזו אינה אפשרית. כך – בטור החמישי: "אך לאן יברח ומחשכיו עמו?",
וכן גם בטור האחד-עשר: "הִתְעָה אוֹתְךָ כּוֹכֵב עֹרֵר, מִשְׁגָּה". מאחר שבריחה כזו אינה אלא
אשליה, מוצע ליונה – בן-דמותו של המשורר – לוותר על נינוה ועל תרשיש ולשוב אל עצמו, הגם
ששיבה זו כרוכה בכאב – כמוכח מהסיפה של השיר: "יואש, זו לוחכה / דמך, אהוב וכאוב
והנבא!".

פיכמן בחר בסוגת הסונטה, שעם היותה לירית, אישית, תמונתית ואמציונלית – כל-כולה
לוגית.²⁶ בטרצט הראשון חוזר האני-השר ומבאר בניסוח נחרץ את עיקרי הדברים, שתוארו

24. במשמעות של קיום חובה או הבטחה, שורת-הדין ובניגוד לצירוף כבזכריה ז 9 וכבמשלי כ 6.

25. "[...] על-פן קְדַמְתִּי לְבָרַחַם תְּרִישִׁיָּהּ פִּי יְדַעְתִּי פִּי אָתָּה אֶל-חַנּוּן וְנְחָם אֶרְךָ אֲפִים וְרַב-חֶסֶד וְנָחֵם עַל-הַקְּרָעָה". יונה מונה
את מידות הרחמים של ה', שהן רק חלק ממידותיו, הכוללות גם מידות דין (שמות לד 6-7; במדבר יד 18). לדעת סימון (לעיל הערה 1,
עמ' 76), הציטוט אינו מגמתי, שכן מידות-הדין נעדרות כמעט מכל השימושים הליטורגיים במידות-ה' הבאות במקרא, אולם דומה,
שחרון-אפו של יונה, המשמש כמילה מנחה בכל הפרק – מעיד על אכזבתו מדבקותו של ה' במידת-הרחמים שלו, ולא במידת-הדין, ואם
כך הוא, כי אז שימוש מגמתי. ראו עוד אצל א' פינקלשטיין, "חסד ואמת נפגשו צדק ושלום נשקו" – ספר יונה לאור נבואתו בימי
ירבעם בן יואש, תשס"ח, מתוך <http://www.ypt.co.il/show.asp?id=22776>

26. ראו ש' זנדבק, 'סוֹנֶט, סוֹנֶטָה', האנציקלופדיה העברית, כה, עמ' 524; ע' אוכמני, תכנים וצורות: לקסיקון מונחים ספרותיים, ב, תל-
אביב תשל"ז, עמ' 91; ד' לנדאו, היסטוריה הריתמיים של השירה, ירושלים תשל"ל, עמ' 213-218; שאול טשרניחובסקי, מחברת
הסוגיות, ירושלים תרפ"ב, עמ' טו-יח.

בנימה סלחנית מבארת בקוורטטים. בטרצט השני מובאת הצעתו של האני-השר לחוזה – שם נרדף לכל איש-חזון, ולא דווקא בהקשר יהודי – לאהוב את ייעודו ולהגשימו, גם אם אהבה זו נקנית בייסורים. אופיה הלוגי של הסוגטה מושג גם באמצעות מילת-הניגוד "אך", המופיעה בכל אחד מהקוורטטים, כמו גם באמצעות ארבעה סימני קריאה בשלושה מבתי השיר.

מספר המילים בעלות מטען ערך שלילי בשיר זה אינו מועט: "מחשכים", "דמו", "כואב", "נוקה", "וכאוב", אך אין בכוחן לכבות את האש הבוערת החיובית בעצמות הנביא-המשורר המתייסר.

לפנינו אפוא סוגטה ארספואטית, שכן במרכזה ניצב נביא-משורר מתייסר – כדוגמת האני-השר הביאליקאי בשירו: "לא זכיתי באור מן ההפקר".²⁷

ומחרוזי יתמלט ללבבכם,	ותחת פטיש צרותי הגדולות
ובאור אשכם הצתיו, יתעלם,	כי יתפוצץ לבבי, צור-עזי,
ואנכי בחלבי ובדמי	זה הניצוץ עף, נתז אלו-עיני,
את-הבערה אשלים.	ומעיני – לחרוזי.

וכדוגמת רבים אחרים, המודעים לסבל הכרוך בשירה, אך אינם יכולים לברוח הימנה – כאורי-צבי גרינברג ב"שיר אשר זעקתי".²⁸

ויהי גורלי – גורלו של חוזה:
אני קרבכם ואתם לי קברי.
כמין אדמה של פשרים גופיכם
ובקבר הזה אני הולך וזועק
זעקת חוזה קבור חי בעמו...

אציג משתמש בצימוד שונה אות²⁹ כדי לבטא את עצמת אכזבתו (קרב/קרבכם / קבר/קבור). אולם ההבדל בין פיקמן לאציג מהותי: כל-כולו של האני-השר הפיכמני – בינו לבין עצמו: הוא בורח מעצמו ושב אל עצמו מתוך אהבה הכרוכה בייסורים. זעקת האני-השר האציגי איננה קשורה בו; היא נובעת מאטימות נמעניו. הוא מרגיש כקבור-חי (כמת-החי בשירת אלטרמן)³⁰ בתוך אדמה של בשרים. עם זאת, בשני השירים חוזה ומשורר הם ישות אחת כואבת, מתייסרת, אך אינה מוותרת.

27. פרויקט בני-יהודה, מתוך <http://benyehuda.org/bialik/bia053.html>

28. א"צ גרינברג, 'רחובות הנחר: ספר האיליות והכח', ד' מירון (עורך), כל כתביו, ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 70.

29. ראו א' שטיין, צימוד, מתוך <http://www.piyut.org.il/articles/101.html>. ועיינו "קרפם" (תה' מט 12) בתוך פירוש ע' חכם, ספר תהילים (דעת מקרא), ירושלים תשל"ט, הערה 12.

30. ראו, למשל, מאמרו של ר' קריין, סיטואציה כפולה והמת-החי בשירתו המוקדמת של אלטרמן, מתוך <http://www.alterman.org.il/LinkClick.aspx?fileticket=4nnPajq9iCK%3D&tabid=65&mid=455>

מעין החיבור הדיאלקטי הזה בין אהבה לנבואה-שירה נמצא גם בשיר, "ספר שירי"³¹ מאת רחל בלובשטיין-סלע.

צְרִיחוֹת שְׁצָרְחֹתֵי נוֹאֶשֶׁת, כּוֹאֶבֶת,
בְּשָׁעוֹת מְצוּקָה וְאֶבְדָּן,
הִיוּ לְמַחְרָזֹת מְלִים מְלַבֶּבֶת,
לְסֵפֶר שִׁירֵי הַלְבָּן.
נְגָלוּ חֲבִינּוֹת לֹא גְלִיתִי לָרַע
נְחָשׁף הַחֲתוּם בִּי בְּאֵשׁ,
וְאֵת תּוֹנְתּוֹ שֶׁל הַלֵּב הַכּוֹרֵעַ
יָד כָּל בְּמִנוּחָה תִּמְשָׁשׁ.

השיר נכתב בנסיבות קשות ("צריחות שצרחתי..."). לידתו – "בשעות מצוקה ואבדן". הוא מלא תוגה ומבטא את עולמו המיוסר של "לב כורע". כמו פיכמן, המדמה את תהליך היווצרות השיר לאש מלחכת – גם רחל מדמה את אדניו לאש. אמנם כל אחד מהשירים עוסק בהיבט ארספואטי שונה: רחל קובלת על הפער בין נסיבות הולדת השיר ובין התוצר המוגמר שלו ("ספר שירי הלבן"), ופיכמן מדגיש את המאבק הפנימי של האני-השר בין הצורך לכתוב, לחוות ולהינבא – לבין הרצון להימלט מכל אלה, אולם שניהם שותפים לחיבור הסיאמי בין מימוש עצמי לייסורים.

בחירת פיכמן בסונטה אינה צורנית בלבד. הסוגה נענית גם למרכיבי תכניה: תזה ואנטי-תזה נאבקים בה – בין קוורטטים לטרצטים – ובאים לכלל סינתזה משלימה בטרצט החותם את השיר. גם מבחינה זו מושתת השיר על אדני ספר יונה. משם נטל את המאבק הפנימי. משם גם ההשלמה, לפי רוב הפרשנים, המתנהלים בעקבות הטקסט הגלוי. לדידס, הכתוב מעיד על יונה בפרקים ב ו-ג, שנענה לשליחות. לגרסתם, שאלתו הרטורית של ה' אליו בפרק ד הביאתהו למסקנה שטעה. יש להניח, שחכמי-ההלכה הוסיפו למפטיר יונה (ביוה"כ) את שלושת הפסוקים החותמים את ספר מייכה (פרק ז) – כדי לאשש ולחזק תפיסה זו, אשר לפיה יונה שינה את תפיסת עולמו הראשונית.

הנה הפסוקים:

- 18 מי אֵל כְּמוֹד נְשָׂא עֵוֹן וְעֵבֶר עַל פֶּשַׁע לְשָׂאֲרֵי נַחְלָתוֹ, לֹא הִחֲזִיק לְעַד אֶפֶן, כִּי חָפַץ חֶסֶד הוּא.
19 יָשׁוּב בְּרַחֲמָיו, יִכְבֹּשׁ עֲוֹנֹתֵינוּ, וְתִשְׁלִיךְ בְּמַצְלוֹת יָם כָּל חַטֹּאתֵינוּ.
20 תִּתֵּן אֶמֶת לְיַעֲקֹב, חֶסֶד לְאַבְרָהָם, אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לְאַבְתֵּינוּ מִיַּמֵּי קְדָם.

נדגיש: הכתוב עצמו אינו מעיד במפורש על עמדתו הסופית של יונה, ואכן יש שסברו, שלא חזר בו מתביעת אמת אבסולוטית. אילו חזר בו, היה הכתוב מציין זאת במפורש ולא היה מעלים – כנראה, בכוונת מכוון – את מידת-האמת כאחת ממידותיו של הקב"ה, כניסוחו החלקי של יונה:

"כִּי יַדְעֵתִי כִּי אַתָּה אֱלֹ-חֲנוּן וְרַחוּם, אֶרְךְ-אֲפִים וְרַב-חֶסֶד, וְנָתַם עַל-הָרָעָה" (ד 2).³²

31. נכתב בתל-אביב בניסן תרפ"ז, פותח את ספר השירים השני שלה, מנגד, שיצא לאור בשנת 1927. אווזר מתוך <http://benyehuda.org/rachel/Rac062.html>

32. החסיר את מידת האמת. השוו שמות לד 6: "וַיַּעֲבֵר יְהוָה עַל-פְּנֵיו וַיִּקְרָא יְהוָה יְהוָה אֱלֹ רַחוּם וְחַנּוּן, אֶרְךְ-אֲפִים וְרַב-חֶסֶד וְאֶמֶת"; לד 7:

לדעתו של אררט, יונה, "איש המוסר, הצדקן [...] המוצא מקלט לנפשו בסתר סוכתו, וכל עוד אין הדבר נוגע לו אישית, הריהו מותיר את גורל האדם בידי 'אלהים' [...] אינו מסוגל לחזור בתשובה".³³

אחרים טוענים, ששאלה זו טפלה למגמת הספר העיקרית, כדעתו של סימון, הסבור ש"יותר משהקורא אמור לשפוט את אישיותו של הבורח הנואש, האמיץ והעקש, הישר והנלעג, הוא קרוא לצפות בסדרה של הפתעות שה' צפן לנביאו, שהתיימר לדעת טוב ממנו כיצד להנהיג את עולמו".³⁴

חתימה

מחקר זה דן בזיקתם של הפיוט ההלכתי הקדום, "ישן, אל תרדם" מאת ר' יהודה הלוי ושל הסוגנה בת זמננו, "יונה" מאת יעקב פייכמן לספר יונה.

ייעודם ומימושם העצמי של 'גיבורי' שלוש היצירות' כרוך בסבל.

כמו ספר יונה, המתאר שני שָׁבִים ודאיים – מלחי האנייה והעיר נינוה – ויונה, שאמנם מילא את שליחותו, אך ספק, אם היה שלם עמה – גם שני השירים, הרחוקים כל-כך בזמן ובמקום, עוסקים בתשובה. נמעניהם נקראים לשוב אל מה שהיו: נמענו של הראשון הוא יהודי, ולפיוט עצמו – ברובדו הגלוי – ייעוד ליטורגי-הלכתי מובהק. נמענו של השני הוא בעל-חזון – בכלל, ומשורר – בפרט.

הסליחה ההלכית של ריה"ל, הערוכה על-פי תבנית סימטרית של שיר מעין-אזור – נאמנה לפרשנות נורמטיבית לספר יונה (סימטרי אף הוא), וגוזרת ממנה (ומהלכות-תשובה) כל מה שנדרש לצורך מימוש הסליחה. כך, על-כל-פנים, לפי רובה של הפרשנות לספר. אמנם קיימת אפשרות להבין את הפיוט כחותר מעבר לפשט הגלוי, הליטורגי, בעל היעד המוגדר, כפי שהוסבר במחקר זה. גם אם נסבור כך, תשתיתה האידאית של הסליחה – בספר יונה.

הסוגנה הלירית והלוגית כאחת, "יונה", בנויה אף היא על אדניו של ספר יונה – סימטרי, אמוציונלי ולוגי כמותה, אולם פורצת את גבולות הזמן והמקום המקובלים בהבנת הספר, ומעשירה בדרכה שבעים פנים מקובלות בפרשנותו, שכן היא שואלת מסיפורו של יונה בעיקר את חיבוטי-הנפש התאולוגיים של הנביא, התואמים לחיבוטי-הנפש הארסופואטיים של האני-השר. ארבעה פרקים של סוגה סיפורית צומצמו על-ידי פייכמן ליי"ד טורי-שיר – בבחינת מעט, המכיל את המרובה.

זהו טיבה של מורשה, שכוחה – בנצחיותה.

"נִצֵּר חֶסֶד לְאֵלִים, נִשָּׂא עֵז וְנִשְׁע וְחִטָּאָה, וְנִקְהָ לֹא וְנִקְהָ פִקֵּד עֵזוֹ אֲבוֹת עַל-בְּנִים וְעַל-בְּנֵי בְנִים עַל-שְׁלֵשִׁים וְעַל-רְבָעִים". ראו לעיל הערה 25.

33. אררט (לעיל הערה 1), עמ' 366.

34. סימון (לעיל הערה 1), עמ' 15.

